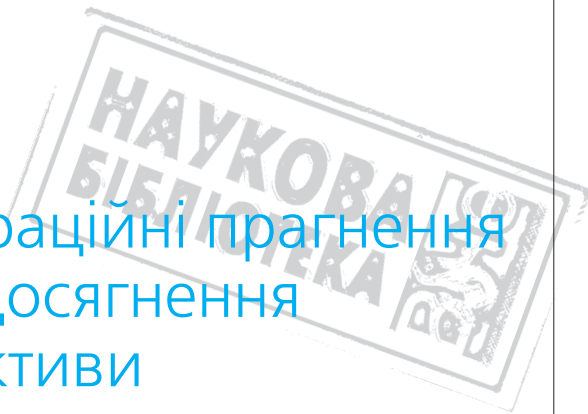

Віктор СОКОЛОВ,
кандидат історичних наук,
доцент, в. о. заступника директора
з наукової роботи Державної
наукової сільськогосподарської
бібліотеки Національної академії
аграрних наук України
(м. Київ)

Євроінтеграційні прагнення України: досягнення та перспективи

Підтверджена відповідним політико-правовим забезпеченням імперативність прагнення України до повномасштабної участі в політичному й економічному житті Європи логічно зумовлена геополітичним розташуванням та історією нашої держави. Але, варто зазначити, ті само геополітичні реалії не дають можливості Україні зосереджуватися лише на європейському геополітичному векторі. Визначена стратегічна мета не применшує важливості інших пріоритетних напрямів, передусім – розвитку дружніх і партнерських відносин з Росією.

25

Важливість ролі інтеграції України до Європейського Союзу засвідчує подання 2002 року Послання Президента України до Верховної Ради – «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки», де визначається низка практичних кроків щодо питань європейської інтеграції, які за своєю природою цілком можна вважати державними орієнтирами європейського вибору. Це, зокрема: отримання Україною членства у Світовій організації торгівлі; проведення переговорного процесу та підписання Угоди про асоціацію, створення зони вільної торгівлі й реальних передумов для вступу України до ЄС [12]. Отже, євроінтеграція є головним і незмінним зовнішньополітичним пріоритетом України, основою стратегії економічного та соціального розвитку України на наступне десятиріччя. Нинішній розвиток політичного діалогу між нашою державою та Європейським Союзом базується на впровадженні Україною Стратегії інтеграції до ЄС, на угоді про партнерство та Плані дій у рамках Європейської політики сусідства, що має сприяти посиленню співпраці між Україною та Європейським товариством. Належна імплементація Плану дій повинна також сприяти поступовій інтеграції нашої держави до внутрішнього ринку ЄС і створенню передумов для започаткування з Євросоюзом зони вільної торгівлі (ЗВТ).

20 березня 2009 року на саміті ЄС затверджено нову модель співробітництва з країнами, котрі межують з ЄС, – програму Східного партнерства, розраховану на Україну, Грузію, Вірменію, Азербайджан, Молдову та Білорусь. Програмою передбачено заходи зі стимулювання інтеграційних процесів між цією шісткою пострадянських країн, розташованих у безпосередній близькості до кордонів ЄС. Це зокрема, співпраця в енергетичній сфері, створення інтегрованої системи управління кордонами як ефективного засобу протидії нелегальній міграції, допомога, спрямована на вирівнювання соціально-еко-

номічного розвитку окремих регіонів країн-учасниць програми Східного партнерства тощо.

Залишаючись поза межами ЄС, Україна успішно асоціюється з процесом здійснення спільної Європейської політики безпеки та оборони (ЄПБО). Правову основу цієї співпраці становлять підписані 13 червня 2005 року угода про участь України в операціях Європейського Союзу з урегулювання кризових ситуацій, а також угода про процедуру обміну інформацією з обмеженим доступом. Свідченням поступового посилення взаємодії нашої держави з ЄС з питань зовнішньої та безпекової політики є ухвалення Євросоюзом рішення про приєднання України до позицій та заяв Євросоюзу з регіональних проблем і питань міжнародного життя. Таким чином, вже на нинішньому етапі Україні надано право бути складовою позицій ЄС, яким користуються країни-кандидати та країни-члени Європейської економічної зони. Тим паче що взаємозалежність сторін у сфері безпеки очевидна. Було започатковано також новий механізм діалогу – двосторонні консультації між Україною та Генеральним секретаріатом Ради ЄС з питань зовнішньополітичного планування. Проте продовжує мати місце неоднозначне ставлення до нашої держави. З одного боку, сприйняття України як партнера, суб'єкта забезпечення безпеки в регіоні; з другого – як джерела певної загрози демократичним цінностям, соціально-правовим нормам європейського життя, економічній стабільності тощо. Тому концептуально в угодах наша держава фігурувала не стільки як споживач безпеки в згаданому договорі, скільки як її постачальник.

Динамічно розвивається торговельно-економічне співробітництво між Україною та Європейським Союзом. Рік у рік стабільно зростають двосторонній зовнішньоторговельний оборот та прямі іноземні інвестиції з країн ЄС в українську економіку. Нині розширений Євросоюз – найбільший зовнішньоторговельний партнер України:

32,8 відсотка від загального зовнішнього товарообігу України. У товарній структурі зберігаються тенденції до експорту нашою країною переважно сировинних і базових товарів та імпорту з Європейського Союзу промислової, машинобудівної, а також хімічної продукції з більшою часткою доданої вартості. Ці тенденції поглиблюються після значного зниження імпорتنих тарифів, коли Україна стала членом СОТ (2008 р.). Вони можуть мати негативний вплив на вітчизняну економіку після подальшої лібералізації відносин у рамках поглибленої ЗВТ з ЄС. Основною проблемою ЗВТ є певна спеціалізація: новій країні «диктують», які товари вона може випускати на ринок даної зони, а які ні.

Прагматичність інтересів ЄС у стратегії «сусідства» відносно України визначається декількома чинниками: формуванням на своїх східних кордонах поясу стабільності й безпеки; відсутністю в ЄС чіткої та узгодженої концепції європейського інтеграційного процесу, а також загального бачення майбутнього Єдиної Європи [7, с. 327–329]. Розширений ЄС сам ніяк не може визначити оптимальний погоджений варіант чергового етапу поглиблення євроінтеграції. За нинішніх умов ЄС не готовий прийняти в свої лави нові держави, в тому числі Україну [4, с. 45]. Інтеграція може здійснюватися за сприятливіших внутрішніх (економічні реформи, політична стабільність) і зовнішніх обставин (успішні реформи в самому ЄС).

Прийнята стратегія Східного партнерства може допомогти Україні виробити власний шлях і методологію успішної інтеграції до ЄС. Серед сучасних підходів щодо європейської інтеграції виокремимо три основні концепції:

1) «останніх кордонів», до якої схильється найконсервативніша частина політичної еліти ЄС. Основна її теза полягає в тому, що Європа «стомилася» від розширення;

2) «тривалого зближення», яка визнає можливість приєднання до ЄС східних сусідів. Для України – це варіант політики Східного партнерства та зближення з європейськими країнами шляхом поступового розширення співробітництва;

3) «Великої Європи», яка враховує існування двох основних центрів політичного та економічного тяжіння – ЄС і Росії. Ідея створення «Спільного Європейського економічного простору» передбачає тісний формат співробітництва у сферах – економіки, безпеки, науки і культури, що визначає його мінімізований інституціональний характер. Місце України в цій концепції, з геополітичної точки зору, – це «прикордонна» країна – як для європейського простору, так і для євразійського.

Таким чином, наша держава належить до міжсистемної периферії, котра зазнає впливу інтересів обох геополітичних суб'єктів. Україна в цій конфігурації може виконати унікальну функцію консолідуючого чинника пан'європейського простору. Єдність останнього залежить від відсутності конфронтації між провідними центрами (ЄС і Росією), а конкуренція за вплив на Україну становить предмет їхнього геополітичного протистояння. Отже, лише свідомий вибір Україною напряму політики, яка уникатиме однобічної орієнтації на один із центрів, позбавить цю конфігурацію потенційної конфронтації. У цьому виявляється можливість нашої держави контролювати успішність усього проекту «Великої Європи». З цієї точки зору, для зовнішньої політики України концепція «Великої Європи» має конкретну геополітичну формулу трикутника ЄС – Україна – Росія. Це проект, де наша держава є формувальною ланкою, природним об'єднуювачем, а не периферійним елементом чи санітарним кордоном. Формула цього геополітичного трикутника базується на реальному існуванні окремих вимірів співробітництва та партнерства між ЄС та Україною, Україною та Росією, ЄС і Росією. Комунікаційна функція України в межах такого проекту полягає у сприянні розвитку багатосторонньої взаємодії в межах трикутника ЄС – Україна – Росія. Росія продовжує посідати важливе місце в українській зовнішній політиці. Оцінюючи відносини з ЄС та Росією, колишній міністр закор-

донних справ України А. Зленко стверджував, що між цими двома пріоритетними напрямками зовнішньої політики не існує суперечностей, вони доповнюють і посилюють один одного [6, с. 23]. У геополітичному трикутнику Україна – ЄС – Росія остання також визнає необхідність становлення багатополюсного світового порядку та ведення активної політики формування ефективних стратегічних орієнтирів співробітництва на теренах Євразії. РФ прагне знайти своєрідну протизагроз процесу посилення Заходу, який уособлюють США, і виступає за розвиток стратегічних відносин з Євросоюзом. У цьому контексті ідея єдиного європейського економічного простору за участю Росії може стати, на думку російських політиків, оптимальною формою розвитку співпраці, яка дозволила б досягти більшої інтегрованості країни до ЄС, враховуючи водночас географічні, культурні, економічні й зовнішньополітичні особливості Росії. Це зумовлює формування східної політики ЄС через призму стосунків з РФ і розвиток відносин з новими незалежними державами, у тому числі з Україною. Ясна річ, із врахуванням її проєкції на стосунки ЄС – Росія [7, с. 346–350]. У жодному разі не повинна скластися ситуація, за якої котрась із держав Євросоюзу разом із РФ виступатиме проти України, чого вже на сучасному етапі побоюються аналітики, зважаючи, головним чином, на французьку політику. Тому для реалізації власних економічних інтересів нашої держави слід посилити увагу до побудови раціональних відносин з Росією та докласти максимум зусиль для просування на євразійські ринки.

Формування європейської і, зокрема, євроатлантичної інтеграції України, підкреслимо, примусить Росію до активного втручання у внутрішньополітичний процес України. З огляду на нестабільну внутрішню ситуацію це може мати руйнівні наслідки: посилення радикальних політичних сил, зокрема активізація сепаратистських процесів у Криму, на Півдні та Сході України, здатна спричинити блокування євроінтеграційних устремлінь нашої країни. Водночас у середовищі вітчизняної політичної еліти так само, як і в громадській думці, відсутня консолідована позиція щодо вступу України до Європейського Союзу. В самій Україні політичні сили та державні органи влади ще неспроможні інституціонально забезпечити необхідні трансформації держави відповідно до Копенгагенських критеріїв (рівень соціально-економічних показників) ЄС. До того ж у Євросоюзі немає стійкого проукраїнського лобі. Більше того, західні країни поступово втрачають оптимізм щодо європейських перспектив нашої держави. Україна ще тривалий час не зможе відповідати стандартам, які висуває ЄС, оскільки рівень її економічного, політичного та соціального розвитку значно нижчий від вимог ЄС. До того ж українська економічна система ще й досі не націлена на інновації, що стримує зарубіжних інвесторів, зокрема з Євросоюзу [11, с. 145]. В Україні склалася не соціально-орієнтована модель ринкової економіки, а «олігархічний капіталізм», орієнтований на задоволення економічних інтересів великого капіталу. Нашій державі вочевидь доведеться пережити тривалий період політики перехідного періоду, змістом якого буде створення нової економічної та політичної моделі, здатної забезпечити конкурентоспроможність національної економіки. В цьому процесі Україні треба дуже обережно балансувати між вимогами СОТ і економічною безпекою країни, бо деякі реформи за вимогами СОТ можуть призвести до негативних наслідків у вітчизняній економічній і соціальній сферах.

Така обережність стосується передусім митного регулювання, відмови від субсидування окремих галузей, ліквідації великої кількості пільг у ЗВТ. Неприємна ситуація може скластися в автомобільній галузі, котра функціонує завдяки значній державній підтримці. Зокрема, Закон України «Про стимулювання автомобільного виробництва в Україні» надає низку переваг автомобільним компаніям. А це прямо суперечить Угоді про субсидії та компенсації (ст. 3), яка діє в межах СОТ. Вступивши до цієї організації, наша держава змушена здійсню-

вати певні зміни в сфері цього виробництва згідно з нормами СОТ, у результаті чого вартість вітчизняних автомобілів може зрости в 1,5–2 рази. У сільському господарстві також існує загроза негативних наслідків, залишається невизначеною ситуація з митними тарифами на цукровому ринку тоді, як інші країни-члени СОТ намагаються гарантовано отримати до 20 відсотків українського ринку цукру. Небезпечними для нашої економіки є вимоги Світової організації торгівлі відмовитися від експортних квот на велику рогату худобу та шкіряну сировину, хоча, за правилами СОТ, країна-член має право встановлювати експортні квоти. Не відповідає національним інтересам і законопроект про відміну заборони на експорт брухту кольорових і чорних металів та напівфабрикатів з їх використанням. До того ж від'ємне сальдо торгівлі України 2007 року порівняно з 2006-м збільшилося насамперед із «новими» країнами ЄС – на 25,06 відсотка, із «старими» – на 14,67. В останні 3–4 роки темпи приросту імпорту з країн-членів ЄС були значно вищими за темпи експорту, що зумовило зростання обсягу від'ємного сальдо [10, с. 14]. Після 2008-го (вступ до СОТ) тенденції збільшення від'ємного сальдо ще посилюється [9, с. 2–4]. На початок 2009 року від'ємне сальдо з країнами ЄС становило приблизно 12 млрд. дол. США. На жаль, усе це може відповідати вимогам Світової організації торгівлі, але водночас завдавати шкоди національним виробникам.

Сучасний підхід ЄС до України стає гнучкішим і вимагає певних додаткових коректив. Бо консервативна російсько-центрична модель Східної Європи вже втрачає свою актуальність. За словами відомого американського політолога З. Бжезінського, навіть нині (на початку другої половини першого десятиріччя XXI ст.) «у міжнародній спільноті немає достатнього розуміння саме міжнародного значення України» [3, с. 13]. Українські аналітики та представники влади вважають, що незалежно від того, наскільки прогресивними будуть зміни в Україні, західноєвропейські держави не готові ризикувати геополітичною стабільністю у своїх відносинах з РФ, отже ставлення ЄС до нашої держави зумовлене зовнішньою політикою Росії. Принаймні реалізація інтеграції України в Європейський Союз значною мірою залежить від політичних чинників, а вже потім – від технічних чи інституційних. Отже, доки Україна не знайде консенсусної моделі загальнонаціональної всеохопної стратегії геополітичного позиціонування, доти геополітичний вимір відносин нашої держави з ЄС визначатиме нерозв'язаність цієї проблеми. Неокресленість євроінтеграційних перспектив України призводить до відсутності геополітичного позиціонування з українського боку та такої само ситуації щодо «українських перспектив» у середині Євросоюзу, котрий через низку суб'єктивних та об'єктивних причин не визначив остаточно геополітичні подальшого розширення на Схід і стосунків з Росією, підмінюючи таку невизначеність геостратегіями «ширшого партнерства». Негативне сприйняття ініціативи статусу сусідства характерне в Україні як для представників влади, так і для опозиції. Саме проросійські інтереси західних політиків (у першу чергу, Німеччини та Франції) є основною причиною того, що Європа не зацікавлена в прийнятті України до Євросоюзу. Високий рівень енергетичної залежності ЄС від Росії не виключає можливості того, що країни Євросоюзу й надалі ставитимуть свої відносини з нашою державою в залежність від економічної та енергетичної кон'юнктури. Збереження позитивної домінанти в українсько-російських відносинах та їхній розвиток слід вважати одним із ключових чинників забезпечення стабільності на Європейському континенті. При реалізації стратегічних завдань у зовнішній політиці Україна не повинна притримуватися одновекторної політики й орієнтуватися лише на одну світову геополітичну силу [8, с. 111].

Прихильники євразійського напрямку зовнішньої політики України наполягають на пріоритетності взаємовідносин із Росією та колишніми республіками СРСР – країнами Центральної Азії та Закавказзя. Ре-

алізація цього проекту є практично єдиним шляхом імпорту української продукції, яка не відповідає європейським стандартам якості. Це також єдиний шлях позбавитись України ролі сировинного й аграрного придатку розвинених країн Європи. Істотним аргументом прибічників даної точки зору є також чимала енергетична залежність України від Росії та Туркменістану. В умовах, коли ЄС намагається провести диверсифікацію джерел і шляхів постачання газу та нафти, що відбувається на тлі динамічного збільшення їх споживання Європейським Союзом, зміцнення ролі України як транзитної держави заслуговує на ретельну увагу з боку української влади. Будівництво нових трубопроводів для транзиту російських енергоносіїв в обхід території України, ініційоване Росією, має розцінюватися як загроза вітчизняній економіці (доходи від транзиту газу становлять майже 10 відсотків загальних доходів експорту) і розглядатися, передусім, у геополітичній і гео економічній площині відносин Україна – Росія – ЄС.

Прибічники європейського вектору вважають, що для України сучасна Європа становить інтерес як стратегічного, так і тактичного порядку. Розвиток вітчизняної науки, освіти, релігії, мистецтва нерозривно пов'язані з розвитком європейської культурної традиції. До стратегічних інтересів нашої держави стосовно Європи належать: необхідність технологічної модернізації вітчизняного виробництва, можливість оволодіння наукоємними технологіями, потреба в західних інвестиціях. Вочевидь, що і для Заходу Україна становить безпосередній інтерес як великий споживчий ринок, джерело відносно дешевої кваліфікованої робочої сили, як країна, котра має невикористаний потенціал підприємств, що стали на рейки конверсії. У цьому плані доречно ще раз нагадати слова З. Бжезінського: «Якщо Україна хоче зберегти свою незалежність, їй доведеться стати частиною Центральної Європи, а не Євразії, і якщо вона хоче стати частиною Центральної Європи, їй доведеться сповна брати участь у зв'язках Центральної Європи з НАТО і Європейським Союзом» [2, с. 121]. Українській владі слід створити лише умови, які переконують НАТО та Європу, що в їхніх інтересах прийняти нашу державу до ЄС, можливо, навіть протягом найближчих десяти років.

Водночас слід враховувати існування дуже обережного ставлення ЄС до швидкої перспективи євроінтеграції України. Основними чинниками, які зумовлюють скептичне ставлення до швидкої євроінтеграції України з боку ЄС є, по-перше, низький рівень економічного та соціального розвитку нашої країни; по-друге, незрілість громадянського суспільства, низький рівень демократичного розвитку та незадовільна якість державного управління; по-третє, відверто негативне ставлення Росії до української євроінтеграції; по-четверте, дуже повільний процес адаптації до європейських стандартів і суспільних відносин. До сказаного варто додати ще негативну силу традиції сприйняття України європейською політичною елітою.

Приєднання нашої держави до ЄС найближчим часом заважає низка чинників. Це, зокрема, низький рівень життя в Україні – 15 відсотків від середнього показника по ЄС, незначна частка України в закордонній торгівлі ЄС (лише 0,4 відсотка). Частка українського експорту дорівнює 5 відсоткам від того, що припадає на середнього мешканця ЄС, а частка закордонних інвестицій у перерахунку на одного українця становить від 1 до 2 відсотків порівняно з показником Євросоюзу [5, с. 56]. Наведене ілюструє величезну різницю між економічними рівнями нашої держави та ЄС. Превалювання владних і фінансових інтересів адміністративно-економічних груп над національними створює реальну загрозу стабільному розвитку українського суспільства. Це негативно впливає на формування та здійснення державної політики, яка дедалі більше націлена на обслуговування корпоративних інтересів вузького кола адміністративно-економічних груп.

За сукупними оцінками вітчизняних експертів, для безболісного вступу до ЄС Україні бажано збільшити

ВВП до 300 млрд. дол. США, а сукупний обсяг прямих іноземних інвестицій має досягти майже 80 млрд. дол. США. Для подолання відчутного розриву в обсягах ВВП на душу населення між Україною та членами ЄС щорічні темпи зростання ВВП повинні бути на рівні не менше 6–7 відсотків, а товарообіг повинен становити не 33, як нині, а як мінімум 60 відсотків [13, с. 284]. Приблизні розрахунки ВВП на майбутній період розвитку України показують, що за збереження наявної тенденції необхідного рівня обсягу ВВП на рік буде досягнуто лише у 2019–2020 роках. На жаль, економічні й фінансові кризи, сплески яких цілком імовірно протягом наступних років, можуть віддалити цей термін на невизначений час. Це також вказує на необхідність поетапної інтеграції України до ЄС. Можна спрогнозувати такі її етапи, спираючись на тенденції економічного розвитку країни: створення зони вільної торгівлі – 2009–2010 рр.; асоційоване членство в ЄС і подача заявки на повноправне членство – 2011–2013 рр.; 2013–2015 рр. – набуття статусу країни-кандидата на членство в Євросоюзі; 2019–2020 рр. – вступ до ЄС за умов отримання необхідних макроекономічних показників. У запропонованій періодизації не враховано політичних важелів, які на сучасному етапі розвитку набувають більшого значення, ніж соціально-економічні показники. За найкращого розвитку подій термін вступу до ЄС може зменшитися приблизно на три-п'ять років. Залежно від політичного діалогу й соціально-економічних умов розвитку, Україна може стати офіційним членом ЄС вірогідно в період 2015–2019 рр. [1, с. 60]. У випадку Польщі, приміром, процес розгляду заявки тривав лише три з половиною роки. Варіант Хорватії є ще цікавішим для України. Лідери ЄС недовозначно натякали цій країні, що «передчасна» подача заявки може зіпсувати її відносини з Євросоюзом і пропонували почекати до 2007 року. Проте Хорватія подала заявку 21 лютого 2004 року, навіть до набуття правочинності Договором про асоціацію (лютий 2005 р.), а 14 квітня того ж року Рада ЄС відправила її на оцінку до Єврокомісії. 20 квітня 2004 року Європейська комісія оголосила свою позицію: Хорватія готова до початку переговорів про членство в ЄС. У червні 2004-го Рада ЄС погодилася з цією пропозицією, визнала країну кандидатом і вирішила розпочати переговори про членство вже в березні 2005-го. Але можлива й версія «турецького варіанта», коли розгляд заявки затягуватиметься через, наприклад, незавершеність політико-адміністративної реформи, збереження високого рівня корупції, проблеми з незалежністю судової влади тощо. Отже, шанси розвитку регіональної інтеграції України в ЄС, слід зазначити, залежать, найперше, від об'єктивних можливостей тіснішої співпраці, а також від переконаності держав (урядів, парламентів, суспільства) в її доцільності та необхідності.

Подальший розвиток відносин України з Європейським Союзом потребує: досягнення відповідних якісних характеристик, макроекономічної стабілізації та підвищення ефективності економіки нашої держави; дотримання умов, необхідних для вступу до ЄС; впровадження європейських норм і стандартів в економіку, соціальну політику, освіту, науку та техніку; адаптації українського законодавства до правових норм ЄС; розвитку та поглиблення регіональної інтеграції, встановлення та поглиблення прямих контактів із державами-членами та кандидатами в члени Євросоюзу.

Основними шляхами розв'язання проблеми входження до єдиного європейського ринку виступають: диверсифікація українського експорту; отримання статусу країни з ринковою економікою від самого ЄС; гармонізація законодавства України з європейськими нормами як необхідна умова створення зони вільної торгівлі.

Останні три-чотири роки розвитку політики євроінтеграції України можна визначити, з європейського боку, як етап швидкої зміни оптимістичних надій європейської спільноти розчаруванням інтеграційною риторикою України та прагнення ЄС до створення східної зони стабільності навколо власних кордонів. Але й у цьому варіанті, зупинившись в інтеграційному поступі на півдорозі, Європа ризикує знову стати континентом великих конфронтацій. Українське ставлення до євроінтеграційних процесів не зазнало істотних змін: його, як і на попередньому етапі, характеризує превалювання риторики над практичними реформаторськими кроками. Таким чином, є підстави говорити про досить значний термін, упродовж якого відбудуватиметься підготовка України до вступу в ЄС. За цей період нашої державі необхідно буде: по-перше, забезпечити динамічний внутрішній розвиток, який передбачив би створення надійних механізмів для подолання потенційних ризиків євроінтеграції; по-друге, побудувати конкурентоспроможну економіку, здатну стабільно функціонувати в разі появи кризових явищ; по-третє, знайти оптимальну модель українсько-російських відносин.

Джерела

1. *Артьомов І. В.* Проблеми і перспективи входження України в Європейський Союз. – Ужгород: Ліра, 2007. – 384 с.
2. *Бжезінський З.* Велика шахівниця. – Львів: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
3. *Бжезінський З.* Україна у геостратегічному контексті. – К.: КМА, 2006. – 102 с.
4. *Вовканич І.* Досвід країн Центральної та Південно-східної Європи на шляху інтеграції в Євросоюз і НАТО // Актуальні аспекти реалізації євроінтеграційних прагнень України: Збірник наук. праць. – Ужгород, 2008. – С. 44–56.
5. *Гемі Дорота, Вонгровська Марія, Журавські вель Граєвські Пшемислав.* Доповідь євроатлантичної асоціації «Україна ближче до Заходу» з передмовою Голови ЄАА Броніслава Коморовського. – <http://www.sea-ngo.org/seango/publikacje/report%5D.pdf>
6. *Зленко А. М.* Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму. – К.: Преса України, 2001. – 370 с.
7. *Копійка В. В.* Європейський Союз: досвід розширення і Україна. – К.: Юридична думка, 2005. – 445 с.
8. *Корнієвський О. А.* Україна в системі взаємовідносин світових геополітичних сил (США–ЄС–РФ) // Україна в системі міжнародної безпеки: Монографія. – К.: Фоліант, 2009. – С. 103 – 112.
9. *Кудряченко А. І.* Європейський вибір України: досягнення, виклики та перспективи // Віче. – 2009. – № 16 (серпень). – С. 2–4.
10. *Мовчан В. М.* Вплив приєднання до СОТ на умови конкуренції українських виробників з фірмами країн-членів ЄС // Євроінтеграційний курс України: формування нових умов для підприємництва: Матеріали Круглого столу. – К., 2008. – С. 14 – 24.
11. *Пилипенко Ю. І.* Фактори технологічного відставання національної економіки України // Європейський вектор економічного розвитку: Збірник наук. праць. Вип. 1 (6). – Дніпропетровськ, 2009. – С. 141–145.
12. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році». – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003. – 478 с.
13. Україна на шляху до європейської інтеграції: економічна безпека, переваги вибору / За ред. В. М. Ніжника. – Хмельницький: ХНУ, 2008. – 307 с.